

VARGHA KATALIN

NYELVI HUMOR A SZEMANTIKA SZINTJÉN A MAGYAR TALÁLÓSOKBAN

Az elmúlt években kutatásaim központi témáját a hagyományos népi találósok 19. századi forrásainak feltárása és a szövegek rendszerezése jelentette. Ennek a kérdéskörnek szenteltem PhD disszertációm (Vargha 2010b), a szövegek antológiája nyomtatásban is megjelent a Tinta Kiadó kiadásában (Vargha 2010a). Munkám során gyakran találkoztam azzal a kérdéssel, hogy vajon ma még élő műfajt jelentenek-e a találósok, és van-e aktualitása egy ilyen téma kutatásának. A III. Interdiszciplináris Humorkonferencia jó alkalmat nyújtott arra, hogy a hagyományos szövegeket olyan szemszögből vizsgáljam, amely ma is aktuális – ez pedig a verbális humor, a nyelvi humor aspektusa. Előadásomban ennek megfelelően, a vizsgálat tárgyát több szempontból is leszűkítve, a szemantika szintjén megvalósuló nyelvi humort vizsgálom, a találósok azon csoportját illetően, amelyek elsősorban vagy kizárólag a nyelvi humorra épülnek.

A vizsgálat módjában meghatározó szerepe volt John M. Dienhart (1939–2004) norvég nyelvész két tanulmányának (Dienhart 2010a, 2010b), amelyekben a verbális humor különböző alkotásainak rendszerezésére tett kísérletet nagy, szöveges és képes példaanyag alapján. Itt az alapfogalmak és a megvizsgált források bemutatása után magyar nyelvű példákkal illusztrálva ismertetem Dienhart elméletét, majd kísérletet teszek annak megállapítására, mennyiben alkalmazható az általa felállított rendszer az általam vizsgált anyag jellemzésére, leírására és beosztására.¹ Tanulmányom célja egyfelől bemutatni, miként építenek a nyelvi humorra ezek a szövegek, kiemelve a szemantika szintjén megvalósuló nyelvi humort; másfelől amellett érvelni, hogy a találás mint műfaj – és még inkább mint a diskurzus egy típusa – nem tűnt el nyomtalanul a magyar nyelvhasználatból, és éppen a nyelvi humor által láthatjuk a folytonosságot.

1. Alapfogalmak, vizsgált források

Találás alatt itt a magyar folklorisztika szóhasználatának megfelelően a szóbeli rejtvényeket, a rejtvény alműfaját értem (vö. Voigt 1993), amennyiben a *rejtvény* „a rövid műfajok egyike, egy állító vagy kérdő, valamilyen tudásra vagy ismeretre vonatkozó szöveg, valamint az erre vonatkozó felelet egysége” (Voigt 1989: 559). A vizsgálatba bevont szöveganyagot elsősorban a hagyományos népi gyűjtéseken alapuló kiadványok jelentették, ám az elemzés kiterjeszhető a városi környezetben elhangzó rejtvényekre, viccekre is. Írásomban a köznyelvben és a tudományos munkákban egyaránt meggyökeresedett *ta-*

¹A találósok nyelve és humora a nemzetközi szakirodalomban számos elemzés tárgyául szolgált (pl. Green – Pepicello 1979; Pepicello – Green 1984; Kaivola-Bregenhøj 2000), ezek részletes ismertetése azonban nem tartozik jelen tanulmány célkitűzései közé.

lálós kérdés terminust is használom a találás megnevezés szinonimájaként.² Használok továbbá a Dienhart koncepciójának pontosabban megfelelő *nyelvi rejtvény* kifejezést, amely a fentieknél egyfelől tágabb, mivel nem csak a népi, szóbeli rejtvényekkel számol, másfelől viszont szűkebb, mivel csak a nyelvileg motivált szövegeket fedi.

A találosoknak számos alműfaját, csoportját különböztethetjük meg (lásd Petsch 1899; Taylor 1943; Abrahams – Dundes 1972; Kaivola-Bregenhøj 2001: 54–78). A minket itt érdeklő szövegeket általában a *tréfás kérdések* kategóriájába sorolják (lásd Szendrey 1924: 137–148), amely rendszerint a szójátékra, beugratásra épülő szövegeket foglalja magában. Gyakran nehéz ezeket elkülöníteni a szintén szójátékra épülő, sokszor kérdés-felelet formájú, néha a hagyományos találosokkal azonos szövegű *szóviccektől* (vö. Mándoki 1978: 320; Katona 1980: 9; Lábadi 1982: 22; Zsigmond 2006: 15). Zsigmond Győző politikai viccgyűjteményének előszavában maga is hangsúlyozza, hogy a gyűjteményét alkotó 380 szöveg majdnem harmada találás, negyede pedig szóvicc (Zsigmond 2006: 15).

A vizsgált szövegek *forrását* klasszikus, reprezentatív népi találosgyűjtemények jelentették. Időrendben az első a 19. századi szövegek antológiája (Vargha 2010a), mely az 1857-től 1924-ig terjedő időszakban kiadott gyűjtések anyagát teljességre törekvően mutatja be, a *Magyar Nyelvészetben* megjelent szövegekkel kezdve, és Szendrey Zsigmond 578 darabos nagyszalontai gyűjteményével bezárólag (Szendrey 1924: 133–163). A további átnézett gyűjtemények a 20. század második felében jelentek meg. Voigt Vilmos mezőcsáti gyűjtése (1993 [1971]) az első törekvés egyetlen község teljes találos-tudásának feltárására. Mándoki László baranyai szövegkiadásának érdekessége, hogy modern anyagot is figyelembe vesz, sőt, utal rá, hogy a „közlésre került anyag mellett mintegy ezer mai, vicc-funkciót betöltő szöveg vár kiadásra Pécsről és Pécsváradról”, amelyeket „inkább terjedelmi, mint elvi megfontolásból” nem ad közre (Mándoki 1978: 320). Lábadi Károly drávaszögi gyűjtése előszavában azt írja, hogy meglátása szerint a találás nyitott és élő műfaj, bekerülnek új jelenségek (pl. autó, rádió, rágógumi, tévé), keletkezhetnek típusok, változatok (Lábadi 1982: 18). Az utolsó forrás Ráduly János kibédi gyűjteménye (1990), amely több évtizedes gyűjtőmunka eredményeként született meg. A párhuzamként közölt, szójátékra épülő viccek forrása két klasszikus gyűjtemény (Katona 1994; Zsigmond 2006).

2. A szemantika szintjén megvalósuló nyelvi humor típusai – John Dienhart beosztása

John M. Dienhart *A linguistic look at riddles* című tanulmánya (Dienhart 2010a) először 1998-ban jelent meg a *Journal of Pragmatics* lapjain. Victor Raskin szemantikai forгатókönyv elméletére építve (Raskin 1985; vö. Lendvai 1996; Riszovannij 2008) Dienhart így határozza meg a találos mint műfaj lényegét:

A találásra tekinthetünk egy olyan diskurzus típusként, amely két részből épül fel: az első szövegben (‘precedens’) a rejtvény feladója nyomravezető információkkal szolgál (amelyek rendszerint nem elégségesek vagy félrevezetőek), ezekből kell kitalálnia beszédpartnerének a második szöveget (‘szekvens’). A ‘precedens’ gyakran, de nem feltétlenül kérdés formájában van megfogalmazva. A találos szövegét a két rész együtt alkotja, kapcsolatot hozva létre két forгатókönyv (‘szkript’) között,

² A találosokkal kapcsolatos terminológiai kérdésekről lásd Vargha 2011.

ezt nevezzük biszociációnak. Amikor a két szkript közötti kapcsolat (Freud terminológiájával élve) inkább verbális mint konceptuális, akkor nyelvi motivációról beszélhetünk. A nyelvi motiváció elhelyezkedését a humor (vagy humor-kísérlet) 'locus'-ának nevezhetjük. (Dienhart 2010a: 21)³

Dienhart azokkal a rejtvényekkel⁴ foglalkozik, amelyek nyelvileg motiváltak, vagyis nyelvi játékon alapulnak. Azon szövegeket vizsgálva, amelyekben a formai hasonlóság jelentésbeli különbözőséggel párosul (Dienhart 2010a: 25), John M. Dienhart az általa *hasonlósági faktornak* nevezett változó (2010a: 13) alapján egy olyan skálát állít fel, melynek egyik végén a teljes azonosság, másik végén a teljes különbözőség található, a két végpont között pedig öt fokozat az alábbi módon (Dienhart 2010a: 26):⁵

Teljes azonosság (true identity)
 Poliszémia (polisemy)
 Homonímia (homonymy)
 Homofónia (homophony)
 Parafónia (paraphony)
 „Hahafónia” (hahaphony)
 Teljes különbözőség (true dissimilarity)

Röviden annyit mondhatunk az egyes kategóriákról, hogy az első hármat a szemantikai elméletből ismerhetjük: *poliszémiáról* beszélünk egy többjelentésű szó vagy szókapcsolat esetén (pl. *Mit vesz az ember először a vásárban? Lélegzetet!*); *homonímián* azonos alakúságot értünk (mind írásmódban, mind hangzásban, egymástól független jelentésekkel, pl. *Mikor fél a nyúl? Mikor kétfelé vágják!*); és *homofóniáról* beszélünk, amikor az azonos hangzás eltérő írásmóddal és jelentéssel párosul (pl. *Száz papnak hány füle van? A száz papnak kettő*). A *parafónia* fogalmát a zenetudományból kölcsönözte Dienhart, és a fonetikai hasonlóság azon esetére alkalmazza, amikor hasonló, de nem azonos hangzás párosul eltérő írásmóddal és jelentéssel (pl. *Mi a különbség az érem és az elszívott szivar között? Az érem: amulett, a szivar: hamu lett*). A „hahafónia” terminus a szerző saját innovációja, és maga is egy (lefordíthatatlan) szójátékra épül: a 'hahaphony' és 'haha funny' szókapcsolatok egybecsengésére. Ez olyan „mesterséges” típusa a (közel) homofóniának, ahol a hasonló hangzás forrása egy szó vagy mondat elemeinek játékos morfológiai átértelmezése (Dienhart 2010a: 26; vö. Forgács 2005: 124; pl. *Hány ujjá van a ködmönnek? Három. Hátûja mög két újja*).

Dienhart álláspontja szerint ez a skála megvilágítja a nyelvi rejtvény (és tágabban véve a verbális humor) valódi természetét, ugyanakkor bemutatja a változatos alosztályokat. Másik tanulmányában (*Triggers and targets: a linguistic look at humour*, Dienhart 2010b) a nyelvi rejtvényekre kidolgozott modellt kiterjeszti a humoros diskurzus más fajtáira, bizonyítva, hogy azokra is megfelelően alkalmazható – ennek illusztrálására számos példát mutat be a viccek, limerickek, graffitik, képregények, reklámok és a sajtónyelv köréből.

³ Fordítás: V. K.

⁴ Nem áll módomban itt részletesen kifejteni azt a kérdést, miként lehet megfeleltetni az angol 'riddle', illetve 'conundrum' terminusokat a magyar 'találós', 'rejtvény', 'nyelvi rejtvény' fogalmaknak.

⁵ Fordítás: V. K.

Beosztásának magyar anyagra történő adaptálásában, a meghatározások pontosításában és a példák elrendezésében Forgács Erzsébet (2005) nyelvi játékokról szóló könyve és az A. Jászó Anna által szerkesztett *A magyar nyelv könyvének Jelentéstan* fejezete (Hangay 2004) voltak segítségemre.⁶

2.1. Poliszémia

Poliszémiáról beszélünk akkor, amikor egy szó több jelentéssel bír. „A többjelentésű szavak második (másodlagos) és további jelentései az elsődleges (*alap-, szótári*) jelentésből fejlődtek ki”; „új jelentés a meglévőből vagy hasonlóság, vagy érintkezés alapján jött létre” (Hangay 2004: 492). A találósok humorában és rejtvénytartalmában (kétértelműségében) nagy jelentősége van a poliszémiának. A metaforikus és a szó szerinti jelentés kettőssége nagy szerephez jut a „valódi” találós kérdésekben, ugyanakkor Dienhart szerint ritkán váltja ki *egymagában* poliszémia a humoros hatást a nyelvi rejtvényekben.

Azokban a magyar példákban, ahol a poliszém szó a kérdésben található, ennek szó-faja leggyakrabban ige:

Mit vesz az ember először a' vásárban? Lélekzetet. (Vargha 2010a: 165 [2933])⁷

Mit vesz a' ki nem siet? Ha mást nem, időt. (Vargha 2010a: 166 [2940])

Ki süt mindig, még sem eszik süteményt? A' nap. (Vargha 2010a: 168 [3026])

Mikor kel a liba? Ha veszik. (Vargha 2010a: 151 [2600])

Mindig vet, soha nem arat, még is abból él a' mit vet? A' téglá vető. (Vargha 2010a: 152 [2611])

Ezen belül gyakran a többjelentésű szó elvont és szó szerinti értelmét szembesíti a találós, lásd az alábbi példát: *Mi[t] csinál az isten, mikor az eső esik? Sarat.* (Vargha 2010a: 192 [3554]).

Előfordul az is, hogy egy (vagy több) poliszém főnév szerepel a kérdésben:

Hány szemet vesz föl a' kakas, mikor buzát eszik? Hármat, kettőt a' magáét, 's egy búza-szemet. (Vargha 2010a: 174 [3169])

Mikor van legtöbb pap és lyuk a' világon? Aratáskor; papok a' kereszten, lyukak a' tarló végén. (Vargha 2010a: 181 [3329])

Száz disznót, száz nyulat, két száz békát, ki tudna egy hidon áthajtani? Akár ki is, mivel minden disznónak egy nyula 's két békája van. (Vargha 2010a: 138 [2307])

A hagyományos találósokban ritkán jelenik meg a válaszban a poliszémia. Az ezzel a megoldással élő rejtvények műfajilag gyakran inkább a viccekhez sorolhatók, szinte

⁶ A szójáték fajtáiról és a verbális humor különböző eszközeiről lásd még Szerdahelyi 1992: 575; Lendvai 1996; a találós kérdések vonatkozásában Szikszai 1987.

⁷ A 19. századi találósok antológiájából (Vargha 2010a) idézett példánál feltüntettem az oldalszám mellett szögletes zárójelben a szöveg sorszámát. Ezen találósok eredeti megjelenési helye az idézett helyen az antológiában megtalálható. Nincs mód itt kitérni arra, hogy az adott megoldások hány változatban fordulnak elő az általam ismert szöveganyagban, de igyekeztem elsősorban jellemző, gyakran előforduló példákat választani. A szövegeket az eredeti forrás helyesírása szerint közlöm.

csak a kérdés-felelet felépítés köti őket a találósokhoz. A beszélő ugyanis nem várja, hogy a hallgató kitalálja a helyes megfejtést, hanem azt csattanóként maga adja elő. Lásd az alábbi példákat:

Mi különbség van az ajtó és a könnyen hívó ember között? Semmi (Mind a kettőt becsapják). (Mándoki 1978: 343)

Miben hasonlít a szárazkolbász és egy bájos kisbaba? Mindkettő enniivaló. (Mándoki 1978: 344)

Miben hasonlít egy tízforintos és a katonai őrség? Mind a kettőt felváltják. (Mándoki 1978: 344)

2.2. Homonímia

„Homonímiáról akkor beszélünk, ha két vagy több szónak megegyezik a hangalakja/írasképe (signifiant), azaz ha egy hangsorral/betűsorral több képzet (signifié) is összekapcsolható, amelyek azonban – mai nyelvérzékünk szerint legalábbis – nem függenek össze egymással. A szűkebb értelemben vett („igazi”) homonímia homográfia és homofónia is egyben” (Forgács 2005: 122; vö. Hangay 2004: 498–500). Fontos különbség a poliszémiához képest, hogy az azonos alakú szavaknak nincsenek közös jelentéselemei, azonban sok esetben nehéz elkülöníteni a homonímiát a poliszémiától.

A homonímia különböző típusai a találósokban is megfigyelhetők. Ugyanakkor leggyakrabban csak egyszer szerepel bennük a homonímiát, a két jelentés egyikére csak utal a szöveg. *Szótári* homonímiáról beszélünk abban az esetben, amikor a két homonim szó szótári alakja esik egybe. A találósoknál általában a homonim szópár egyik fele a kérdésben, másik fele a válaszban jelenik meg;⁸ és ezen belül is jellemzően különböző szófajú a két azonos alakú szó. Igen gyakori a *fél* és *hal* szavak ilyen használata:

Mikor fél a' pap? A' szószéken, hol csak fele látszik. (Vargha 2010a: 151 [2591])

A kenyér mikor fél? Mikor ketté vágják. (Vargha 2010a: 151 [2594])

Mikor fél a' nyúl? Mikor kétfelé vágják. (Vargha 2010a: 151 [2595])

A' cigány miért nem hal a' vízbe? Mert nem hal (piscis), hanem csak cigány. (Vargha 2010a: 152 [2607])

A zsidó nem hal a vízbe. Nem bizony, hanem ember. (Vargha 2010a: 152 [2609])

Ritkábban azonos szófajú a két azonos alakú szó, az alábbi példákban a *hegy* (domborzati forma vs. nyárs hegye) és a *dél* (égtáj vs. napszak) szavakat alkalmazzák így:

Mikor fut a hegy a nyulnak? Mikor nyársra huzzák. (Vargha 2010a: 181 [3319])

Mi a különbség a térkép és az óra között? Ahol az órán dél van, a térképen ott az észak. (Lábadi 1982: 59)

Nyelvtani homonímia esetében ragozott szavak jelennek meg azonos alakúként. Ezen belül is több eset lehetséges: a) azonos szótőhöz homonim toldalék járul, b) homonim

⁸ Kivételt jelent az alábbi szöveg: *Miért nyúl a' nyúl? Azért a' mit megeszik.* (Vargha 2010a: 152 [2602])

szótövekhez járul azonos toldalék, c) homonim szótövekhez homonim toldalék járul, d) sem szótő, sem toldalék nem homonima, a szóalakok mégis azok (Forgács 2005: 123). A c) típusba sorolható az alábbi, nyelvjárási sajátosságra építő példa, amelyet lejegyzője magyarázattal ellátva ad közre:

A tik kinek tojik? Ezt a találós mesét csak úgy értjük, ha ismerjük a göcseji nyelvjárás ama sajátosságát, hogy számos hova kérdésre felelő határozót még újabb -nek latív raggal lát el, mint: főnek-lének, arranak-errenek, fel felé le felé stb. helyett. Épen így kinek, benek: ki felé-t, be felé-t jelent és így természetes is a találós mese, hogy a tyúk nem be felé, de ki felé tojik. (Vargha 2010a: 169 [3040])

Homonim szókapcsolatokra építenek az alábbi példák:

Ha egy pár cipő nyolcvan forintba kerül, mibe kerül egy pár harisnya? A cipőbe (Mándoki 1978: 338)

Hogy tudnál egy óra alatt Pestről Debrecenbe menni? Ha fejemre egy órát tennék. (Lábadi 1982: 58)

2.3. Homofónia

„Az írásmódjukban és jelentésükben különböző, de hangzásukban azonos nyelvi jelek tartoznak ide, amelyeknek az összecsengése olykor humoros kétértelműséghez, többféle értelmezhetőséghez vezet. A szavak között nincs sem etimológiai, sem szemantikai összefüggés” (Forgács 2005: 34). John Dienhart e típus esetében a lehetőségek szinte határtalan voltát hangsúlyozza, ugyanakkor a magyar nyelvű szövegeknél azt látjuk, hogy a fonetikus írásmód miatt a szűkebb értelemben vett homonímiához képest a homofónia csak igen korlátozottan jelenik meg.

A *szótári* homofónia leggyakoribb esete a magyar találósokban az, amikor egy tulajdonnév hangalakja egybeesik valamely köznévi vagy számnévi hangalakjával. Néhány példa:

A szerencsi kutya bekecsbe jár, hogy lehet az? Szerencshez közel esik Bekecs. (Vargha 2010a: 152 [2612])

Hol van nyul? Győrön alul, Écsen fölül. (Vargha 2010a: 152 [2616])

Hatvan ács, hetven kőműves egy garas ára pálinkát iszik, mennyi jut egyre? Másfél krajczár az ácsra, ki Hatvan nevet visel, annyi a’ Hetven nevű kőművesre. (Vargha 2010a: 137 [2294])

Tizenkét vadász elment vadászni, találtak tizenkét ruczát, kiki a magáét meglőtte s mégis tizenegy elrepült, - hogy’ lehetett az? Mert csak Kiki lőtte meg a magáét. (Vargha 2010a: 138 [2315])

Helynév és személynév egybeesésén alapul az alábbi példa: *Miért van Pestnek Kispesztje? Mert egymás mellett fekszik Lőrinc és Erzsébet.* (Voigt 1993: 155)

Egy számnévi (háromszáz) és egy jelzős szó szerkezet (három száz) összecsengésére építenek az alábbi szövegek:

Háromszász papnak hány szeme van? Hat. (Vargha 2010a: 137 [2292])
Háromszász ember a vendéglőben hány adag ételt kér? Három szász három adag ételt (Ráduly 1990: 247)

További példák egy szó és egy szókapcsolat hangzásbeli egybeesésére:

Három ember elment halászni. Egyik beleesett a vízbe. Hány ember maradt? Három: egy gyík esett a vízbe (Ráduly 1990: 249)
Feleségemnek hatvan gyeréke, hét vót, hogy lehet ez? Hát hat van, hét vót, de égy méghát. (Vargha 2010a: 137 [2293])
Mit eszik az ember a halála után? A hal álla után a testét. (Ráduly 1990: 248)
Mivel él az ember lógója? (Az ember étellel, a ló szénával, a gólya békával. (Ráduly 1990: 248)

Külön típust jelentenek az idegen nyelvű (latin, német, francia) szöveggént előadott „ál-fordítások” (vö. Forgács 2005: 42):

Juális ménis, sikúton póris? Juh áll is, mén is, sík úton por is. (Vargha 2010a: 150 [2569])
Tonaludatus – mi az? Tón a lúd átusz. (Vargha 2010a: 150 [2572])
Tarértederreturerretarcsvetebbutte. (Egy lélekzettel mondják) Olvasd: Tar, érted-e, erre Tur, erre tarts, vertebb ut e'. (Vargha 2010a: 151 [2579])
Mit tesz az magyarul: Ad fel comam abundat? Add fel komám a bundát. (Vargha 2010a: 151 [2580])
Mit tesz e magyarul: Orr-szëm-fül-száj-tér'[d]-com'[b]-lábszár? Gyorsan mondva németesen hangzik. (Vargha 2010a: 151 [2582])
Hájmáj jutej. Mi az? (Háj, máj, juhtej) (Ráduly 1990: 250)

A homofónia a morfémahatárok eltolásával egészül ki az alábbi példában:

Mi különbség van a vízvezeték és az árvagyerek között? A vízvezetéknek van csapja, az árvagyereknek nincs apja. (Mándoki 1978: 344)

2.4. Parafónia

Parafóniának nevezi Dienhart azt az esetet, amikor két hasonló (de nem azonos) hangzású szót összekapcsol egy, a szekvensben található szó, amely szemantikailag kapcsolódik egy, a precedensben található elemhez, miközben fonetikailag is hasonló az általa „helyettesített” szóhoz vagy mondathoz – pl. *What did the beaver say to the tree? It's been nice gnawing you* (Dienhart 2010a: 32).

A magyar, találóként közölt szövegekben ezzel a megoldással szinte egyáltalán nem találkozunk. Csak Mándokinál és Lábadinál találunk néhány ideillő példát, amelyek a *Mi a különbség* formulára épülnek, és a hasonló hangzású szópár mindkét darabját tartalmazzák:

Mi a különbség az érem és az elszívott szivar között? Az érem: amulett, a szivar: hamu lett. (Mándoki 1978: 344)

Mi a különbség a (fej)kendő és a glicerin között? A fejkendő: keszkenő, a glicerin meg kézkenő. (Mándoki 1978: 344)

Mi a különbség az ábécé és a zászló között? Az ábécét betűzik, a zászlót kitűzik. (Lábadi 1982: 53)

2.5. „Hahafónia”

Az utolsó típusba azokat a szövegeket sorolja Dienhart, amelyek esetében a homofónia vagy parafónia forrása egyfajta játékos morfémaszerkezeti átértelmezés, melynek során a szó egy részét hasonló hangzású elemre cserélik, ezzel új „szót” hozva létre, amely kapcsolódik az első szöveg koncepciójához (2010a: 35) – pl. *What do ghosts eat for dinner? Spook-etti.* Más szóval egy szó (vagy mondat) hamis részekre bontásával érik el a (közel) azonos hangzást (Dienhart 2010b: 68; vö. Pepicello – Green 1984: 42–43; Nash 1985: 143; Forgács 2005: 134–135). Az elnevezés maga is ebbe a kategóriába esik, hiszen a terminus alapja a *-phony* végződés és a *funny* melléknév hangzásbeli azonosságára építő szójáték (Dienhart 2010b: 68). Dienhart meglátása szerint ez rendkívül produktív típusa a nyelvi rejtvényeknek.

A hagyományos magyar találósokban ennek csak legegyszerűbb esetével találkozunk: a szó (vagy mondat) hibás felbontását ezekben nem kíséri új szó alkotása. A hamis szövegfelbontás a tréfás kérdések létrehozásának egyik legkedveltebb technikája, amivel a korai és a 20. század végi forrásokban egyaránt találkozunk. Ez az alapszint azonban nem kíván különösebb kreativitást, egyszerű, gyakran szinte mechanikus megoldásokat követ.

Szendrey Zsigmond, aki magyar találósokból elsőként közölt nagyobb korpuszt, rendszerezve, számos típust különített el a tréfás kérdéseken belül, ezekből ide kapcsolódnak az alábbiak: (1.) összetett szók és (2.) nem összetett szók felbontásán, (3.) rokon értelmű és (4.) rokon alakú szókon, (5.) határozószók, névszók, igék és (6.) ragok, névutók jelentésváltozásain, (7.) a kérdőszó irányulásán, (8.) állandó rövidítéseken, (9.) testrészek neveinek átvitelén, (10.) egyéb metaforákon, (11.) metonymiakon, (12.) szóösszerántáson alapuló tréfás kérdések; stb. (Szendrey 1924: 322–323).

Néhány példa a legnépszerűbb szövegek közül:

Melyik irka gyapjas? A birka. (Ráduly 1990: 245)

Melyik rés szorít? A prés. (Ráduly 1990: 245)

Melyik úr a legszörösebb? A kandúr. (Ráduly 1990: 243)

Melyik dió nem dió? A rádió. (Lábadi 1982: 63)

Melyik fa nem ég meg a tűzön? A tréfa. (Vargha 2010a: 141–142 [2372–2375])

Melyik várban nincs katona? A lekvárban. (Ráduly 1990: 233)

Mik a legjobb nóta? A banknóta. (Vargha 2010a: 144 [2435–2436])

Melyik bika tud repülni? A bölömbika. (Ráduly 1990: 220)

Az alábbi szövegekben a játékos morfémaszerkezeti átértelmezést homofónia is kíséri:

Melyik vaj fekete? A bivaly. (Ráduly 1990: 253)

Melyik jótól félnek a farkasok? A golyótól. (Ráduly 1990: 253)

Melyik juh tud repülni? A varjú. (Ráduly 1990: 253)

Hány újja van a ködmönnek? Három. Hátúja mög két újja. (Vargha 2010a: 174 [3172])

A fenti, népszerű típusok mellett mindössze néhány olyan szöveget találtam, ahol szótorzítással alkották a megfejtést:

Micsoda lány a legerősebb? Az oroszlány. (Vargha 2010a: 143 [2413])

Micsoda rossz szükséges a háznál? Az abrosz. (Vargha 2010a: 144 [2440])

Végül három Mándoki László által találósként közölt szöveg, amelyek népetimológiára épülnek, és ismert vicctípust alkotnak:

Hogy hívják a kis rókát? Apróka. (Mándoki 1978: 339)

Hogy hívják a kövér fókát? Pufóka. (Mándoki 1978: 339)

Hogy hívják a jóllakott elefántot? Telefánt. (Mándoki 1978: 339)

Forgács Erzsébet nyelvi játékokat ismertető könyvében a morfémaszerkezeti átértelmezés alcsoportjaként mutatja be az álösszetételek népetimológiás remotívációját, amelyet így jellemez: „Az etimológiai játékok további csoportjában a népetimológiás remotíváció lényege abban áll, hogy egy tőszóban, illetve képzett szóban vagy ragos, jeles szóalakban – sokszor analógiás hatásra – két lexikális morféma meglétét feltételezzük, azaz összetételként kezeljük és játékos formában nem létező elemeire bontjuk. Intralingvális összefüggéseken alapuló, s ezért lefordíthatatlan szójátékokról van szó” (Forgács 2005: 234–235). Lásd az alábbi példákat:

Hán[y] rossz fa vót Magyarországon? Három: Musztafa, Karafa még akasztófa. (Vargha 2010a: 142 [2389])

– *Hány dulás volt Magyarországon?*

– *Három: tatár-, török- és felszabadulás, és most következik a negyedik: a koldulás.* (Katona 1994: 194)

3. Összefoglalás és kitekintés

A találósokban a humor és a kétértelműség különböző nyelvi szinteken valósul meg, amelyek a legtöbb szövegben kombinálódnak. Bár John Dienhart beosztása rendszerszerűségében mindenképpen figyelemreméltó, a szemantika szintjén megvalósuló nyelvi humor a magyar találósok esetében nem mutatkozott meghatározó jelentőségűnek, nem jelentheti alapját a szövegek beosztásának. Az alapvetően fonetikus írásmódú magyar nyelv esetében az angolnál jóval kisebb arányban figyelhetjük meg a hasonló hangzásban rejlő humoros hatás kiaknázását, legalábbis a hagyományos találósok korpuszaiban. Más műfajú szövegek, elsősorban viccek vizsgálata azonban más eredményekre vezethet. Itt csak néhány példát mutatok be, annak szemléltetésére, hogy a hagyományos találósoknál mennyivel szélesebb körűen használják ki a viccek a homofóniában, parafóniában, „hahafóniában” rejlő lehetőségeket a humoros hatás létrehozására.

3.1. Nyelvi humor a szemantika szintjén a viccekben – néhány példa

Poliszémia:

- *Tudod-e, mi a különbség az új igazgató és a személyvonat között?*
- *Nem én.*
- *A személyvonatnak két osztálya van, az igazgatóknak egy sincs.* (Katona 1994: 35)

- *Mi a különbség az Üllői út és Gagarin között?*
- *Semmi: mind a kettőt az oroszok lőtték ki.* (Katona 1994: 116)

Homonímia:

- *Mi a különbség a Szabad Nép és a pápa között?*
- *A Szabad Népek van előfizetője, de nincs olvasója, a pápának viszont nincs előfizetője, de van olvasója.* (Katona 1994: 79)

- *Hány kommunista van Magyarországon?*
- *Egy és fél: Rákosi, a többi fél.* (Katona 1994: 62)

Homofónia:

- *Hol kezdődik az új gazdasági mechanizmus?*
- *Kisbérnél.*
- *És hol fog végződni?*
- *Nagybajomnál.* (Katona 1994: 140)

- *Mi a különbség Amerika és Románia közt?*
- *Ott Bush az elnök s vidám a nép. Itt vidám az elnök s bús a nép.* (Zsigmond 2006: 20)

Parafónia:

- A közéleti viccek divathullámának tetőzése idején valaki megjegyzi régi ismerősének:*
- *Érdekes, tőled még egyetlen viccet sem hallottam. Hogy létezik ez?*
  - *Nézd, biztos, ami biztos: én szexviccet ab ovo, politikait pedig ab ávo nem mondok.* (Katona 1994: 41)
- Két cigány tanakodik, nem tudják hova tenni az oly sokat emlegetett Rákosit.*
- *Te, ez a Rákosi tulajdonképp császár vagy király?*
  - *Egyik se!*
  - *Hát akkor mi?*
  - *Fára jó.* (Katona 1994: 62)

Hahafónia:

- *Hazánk szuperszonikus ország.*
- *Hogyhogy?*
- *A vezetőknek szuper, a népnek szóni kuss!* (Katona 1994: 130)

- *Minek nevezhetnénk a reálbérek csökkenését?*
- *Bérialáfutásnak.* (Katona 1994: 222)

Különösen érdekesek azok a példák, amelyekben a játékos szófélbontás kiazmussal párosul:

- *Mi Ceauşescu újabb művének a címe?*
- *Az illegalitástól az aligellátásig...* (Zsigmond 2006: 70)

- *Mi a különbség a kapitalizmus és a szocializmus között?*
- *A kapitalizmusban szociális, a szocializmusban pedig kapitális hibákat követnek el.* (Katona 1994: 120)

- *Mi a legfőbb különbség Nyugat és Kelet között?*
- *Nyugaton félelem nélkül élnek, Keleten élelem nélkül félnek.* (Katona 1994: 180)

Források

- Katona Imre (1994): *A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig.* Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Lábadai Károly (1982): *Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok.* Eszék: megjelent a Magyar Képes Újság kiadásában.
- Mándoki László (1978): Találós kérdések Baranyából. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 23. 318–354.
- Ráduly János (1990): *Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Vargha Katalin (2010a): *Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Voigt Vilmos (1993): Egy közösség találós kérdései. In Liszka József (szerk.): *„Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...” Tanulmányok a 65 éves Ág Tibor köszöntésére.* Komárom – Dunaszerdahely: Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, 138–180. [1. kiadás: 1971]
- Zsigmond Győző (2006): *Három kismacska, kettő közülük kommunista. Erdélyi politikai viccek 1977–1997.* Budapest: Pont Kiadó. [első kiadás: 1997]

Irodalom

- Abrahams, Roger D. – Dundes, Alan (1972): Riddles. In Dorson, Richard M. (ed.): *Folklore and Folklife.* Chicago: University of Chicago Press, 129–143.

- Dienhart, John M. (2010a): A linguistic look at riddles. In Nørgaard, Nina (ed.): *The Language of Riddles, Humor and Literature. Six essays by John M. Dienhart*. Odense: University Press of Southern Denmark, 13–47. (first published: *Journal of Pragmatics* 31. 1998: 95–125.)
- Dienhart, John M. (2010b): Triggers and targets: a linguistic look at humor. In Nørgaard, Nina (ed.): *The Language of Riddles, Humor and Literature. Six essays by John M. Dienhart*. Odense: University Press of Southern Denmark, 49–80.
- Green, Thomas A. – Pepicello, W. J. (1979): The Folk Riddle: A Redefinition of Terms. *Western Folklore* XXXVIII. 1. 3–20.
- Forgács Erzsébet (2005): *Nyelvi játékok. Kreativitás a viccekben, a reklámyelvben, a sajtónyelvben és irodalmi szövegekben*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Hangay Zoltán (2004): Jelentés. In A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. (7. átdolgozott kiadás). Budapest: Trezor Kiadó, 477–520.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki (2000): The language of folklore – Slave or master? In Nagy Ilona (ed.): *Folklore in 2000. Voces Amicorum Guilhelmos Voigt Sexagenario*. Budapest: ELTE, 29–41.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki (2001): *Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre*. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Katona Imre (1980): *Mi a különbség? Közéleti vicceinkről*. Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Lendvai Endre (1996): *Középkép a verbális humorról*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nash, Walter (1985): *The Language of Humour: Style and Technique in Comic Discourse*. London and New York: Longman.
- Pepicello, W. J. – Green, Thomas A. (1984): *The Language of Riddles*. Columbus: Ohio State University Press.
- Petsch, Robert (1899): *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels*. Berlin: Mayer & Müller.
- Raskin, Victor (1985): *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Riszovannij Mihály (2008): Irányzatok és kihívások a nyelvészeti humorkutatásban. In Daczi Margit – T. Litkovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor: Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 213–220.
- Szerdahelyi István (1992): Szójáték. In Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 14. sváb-Szv. Budapest: Akadémiai Kiadó, 576–578.
- Szikszai Lajosné (1987): A találos kérdés egyik típusa. *Magyar Nyelvőr* 111. 187–209.
- Taylor, Archer (1943): The Riddle. *California Folklore Quarterly* II. 129–147.
- Vargha Katalin (2010b): *A 19. századi magyar találosok. Áttekintés és rendszerezés*. PhD-disszertáció. (kézirat, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Vargha Katalin (2011): *A mesétől a találos kérdésig. Adalékok a magyar szóbeli rejtvények terminológiájához (1789–1935)*. *Etnoszkóp* I. 1. 96–106.
- Voigt Vilmos (1989): Rejtvény. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 11. *Pragm-Rizz*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 559–560.
- Voigt Vilmos (1993): Találos. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 15. *Taa-tz*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 74.